

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi,
Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities

e-ISSN: 2717-8072, IBD, December 2021, 2(2): 301-324

Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Smallpox in The Ottoman State

Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ¹, Doktorant Zarife ALBAYRAK²

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
• munlu@omu.edu.tr • ORCID > 0000-0002-8263-5602

² Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
• zarifedevci35@gmail.com • ORCID > 0000-0002-8994-3536

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Kasım / November 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Aralık / December 2021

Yıl / Year: 2021 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 2 | **Sayfa / Pages:** 301-324

Atıf/Cite as: Ünlü, M. ve Albayrak, Z., "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme - An Evaluation Of Smallpox in The Ottoman State", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi - Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities*, 2 (2), Aralık 2021: 301-324.

<https://10.51533/insanbilimleri.1029781>

<https://10.51533/insanbilimleri.1029781>

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇİÇEK HASTALIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION OF SMALLPOX IN THE OTTOMAN STATE

ÖZ:

Yakutların kızıl saçlı ve kırmızı elbisesi Rus bir kadın olarak tasavvur ettiği çiçek hastalığı, toplu ölümlere, hayatta kalanlarda ise körlüğe sebep olmuş, insanları ömürlerinin geri kalanını yüzlerindeki çiçek yarası iziyle yaşamaya mahkum etmiştir. İsmiyle müsemma olmayan çiçek hastalığı çoğunlukla çocuklarda görülmesine rağmen tüm yaş gruplarını da etkilemiş ve büyük nüfus kayıplarına yol açmıştır. Ağır sonuçları olan bu hastalık Osmanlı coğrafyasında da etkili olmuş, ortadan kaldırılabilmesi için bir taraftan halk bilinçlendirilmeye çalışılırken bir taraftan da hastalığı önlemek adına kurumsal gelişmelere ağırlık verilmiş ve çıkarılan nizamnameler ile hukuki yollara başvurulmuştur. Bu çalışmada hastalığı önlemek amacıyla alınan tıbbi önlemler, yayınlanan nizamnameler, kurumsal gelişmeler ve halkın çiçek salgınına karşı tutumu irdelenmiş, Osmanlı Devleti'nde zuhur eden çiçek salgınlarına ilişkin genel bir perspektif sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çiçek Salgını, Aşı Nizamnamesi, Aşılama, Karantina.

ABSTRACT:

Smallpox, envisioned by the Yakuts as a Russian woman with crimson hair and a red dress, caused mass deaths, and condemned the survivors to blindness and to live the rest of their lives with smallpox scars on their faces. On the contrary to the innocent meaning of its name (flower in Turkish), smallpox is a disease mostly seen in children but also affected all age groups and caused great population losses. This disease, which had severe consequences, was effective in the Ottoman geography as well. In order to eradicate it, while trying to raise awareness of the public on one hand, institutional developments were aimed to prevent the disease on the other hand, and legal remedies were also applied with the issued regulations. In this study, the medical measures taken to prevent the disease, the published regulations, institutional developments and the attitude of the people towards the smallpox epidemic were investigated, and a general perspective on the smallpox epidemics in the Ottoman Empire was presented.

Keywords: Smallpox Epidemic, Vaccine Regulation, Vaccination, Quarantine.

GİRİŞ

Tarih boyunca devletleri ve toplumları derinden etkileyen hem Asya hem de Avrupa kaynaklı salgın hastalıklar kıtalararası geçiş güzergâhında yer alan Anadolu'da büyük tahribata sebep olmuştur. Çiçek hastalığının diğer tüm salgın hastalıklardan daha korkunç ve ölümcül^[1] olduğunu İngiliz tarihçi Macaulay, "Çiçek, ölüm meleklerinin en korkuncu idi. Veba afeti son derece hızlı yayılıyordu fakat bu hastalık bir insan ömründe kıyılarına yalnızca bir ya da iki kere geliyordu. Çiçek ise her an vardı. Bu afet, mezarlıkları dolduruyor, henüz vurmadıklarını da dehşetten titretiyordu" sözleriyle ifade etmiştir.^[2]

Variola adında bir virüsün sebep olduğu çiçek hastalığı ilk defa M.Ö.10.000 yılında Kuzeydoğu Afrika'da tarım toplumlarında görülmüş, M.Ö.1122'de Çin'de kayıtlara geçmiştir. Bu bulaşıcı hastalık tüccarlar, ordular ve hacılar aracılığıyla dünyanın her yerine yayılmıştır. Mısır mumyalarının yüzlerinde çiçek hastalığının izlerine rastlanmıştır. Hitit uygarlığı bu salgın sebebiyle yok olan birçok uygarlıktan biridir.^[3] İnk ve Aztek uygarlıklarının 1518-1568 yılları arasında yerli nüfusunun %90'ının yok olmasında İspanyolların uyguladığı baskı ve şiddetten ziyade çiçek hastalığının etkisi çok daha büyük olmuştur.^[4]

Andrew Nikiforuk, çiçeği bütün virüslerin en büyüğü olarak kaydeder ve Eski-dünyada Kolomb'un döneminden çok daha önce ortaya çıktığını belirtir. Eşeklerde ve ineklerde görülen çiçek hastalığıyla ilişkisi olduğu düşünülen virüs, binlerce yıl önce Ortadoğu'da insanlar ilk kez hayvanları evcilleştirdiklerinde bir insan paraziti olarak ortaya çıkmıştır. Avrupada ilk ortaya çıkışı 10. yüzyıldan önce olmakla birlikte 16. ve 17. yüzyıllarda öldürücü hale gelmiştir. Avrupadaki çocuk ölümlerinin üçte birine yakını çiçekten kaynaklanmış, beş yetiştikten dördü hasta olmuştur. Avrupalı bir şair çiçeği, "Öyle iğrenç bir hastalık ki, ahirette, ruh gövdeye dönmeyi istemeyecektir" şeklinde tanımlamıştır.^[5]

Çiçek hastalığı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde yoğun şekilde görülmüştür. 1874 yılında iki ay süren çiçek salgınında her gün 30-40 gayrimüslimin öldüğü rapor edilmiştir. Ölü sayısı belirlenemeyen Türk-

1 Ayşe Zeren Enis, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Woman: Hanımlara Mahsus Gazete (Newspaper for Ladies) (1895-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 425.

2 Sevda Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s. 25.

3 Tolgahan Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 34.

4 H. Erdem Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halkları" Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, S. 22, Ekim 1995, s. 20.

5 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 96-97.

lerin kayıplarının çok daha fazla olduğu vurgulanmıştır.^[6] Gazete haberlerinden 1876 yılında Kastamonu Vilayeti^[7], Sisam Adası^[8], Üsküp Sancağı^[9], Ruscuk^[10] ve İzmir'de^[11], 1863-1864, 1889 ve 1892 yıllarında Trabzon'da^[12], 1896-1897 yıllarında İzmir^[13], Manisa^[14] ve Aydın'da^[15] hastalığın yoğun şekilde görüldüğü anlaşılmaktadır. 1902'de Erzurum, Edirne, Urfa, Sivas, Bolu, İzmit, Hicaz, Trabzon, Erzincan merkez ve kazalarında salgın boyutuna ulaşan hastalık, 1913 yılında Osmanlı topraklarının hemen her yerinde hızla yayılmıştır.^[16]

Yüzyıllarca dünyayı kasıp kavuran, 19. yüzyılda çok yönlü mücadele gerektiren çiçek hastalığının 20. yüzyılda çiçek aşısı üretiminin bir standarda bağlanmasıyla etkisi kırılmaya başlamış ve 1964-1978 yılları arasında bütün dünyadaki aşılama kampanyaları ile büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. 1978'den itibaren yeni vaka görülmemiş ve 1979 yılında Dünya Sağlık Teşkilatı (WHO) bu hastalığın yeryüzünden kalktığını ilan etmiştir.^[17] Çiçek, insanoğlunun yeryüzünde yok ettiği tek hastalıktır.^[18] Hastalığın etkeni olan variola virüsü, Dünya Sağlık Örgütü'nün izniyle Atlanta, Hollanda ve Moskova'da bir laboratuvarında saklanmaktadır.^[19]

Sıcak havalarda, yazın ve veba günlerinde sık görülen çiçek hastalığına soğuk

-
- 6 Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı'da Salgınlar", *Toplumsal Tarih*, S. 22, Ekim 1995, s. 25. 1871 yılında Londra'daki çiçek salgını bitme noktasına gelmesine rağmen beş bin kişi ölmüştür. Hastalığı atlatan yüz bin kişinin sadece yüzlerinde iz kalmamış, birçoğu sakat kaldığından ekonomik sıkıntıya düşmüşlerdir. *Basiret Gazetesi*, S. 525, 6 Ramazan 1288/19 Kasım 1871, s. 4.
- 7 *Sabah*, Nr. 35, 16 Rebiülevvel 1293/11 Nisan 1876, s. 2.
- 8 *Sabah*, Nr. 40, 21 Rebiülevvel 1293/16 Nisan 1876, s. 2.
- 9 *Sabah*, Nr. 43, 24 Rebiülevvel 1293/19 Nisan 1876, s. 3.
- 10 *Sabah*, Nr. 164, 14 Şaban 1293/4 Eylül 1876, s. 3.
- 11 *Sabah*, Nr. 44, 25 Rebiülevvel 1293/20 Nisan 1876, s. 2.
- 12 Ayhan Yüksel, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Tirebolu'da Aşı Kampanyası (1863)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008 Bildiriler*, C. I, Ankara 2009, s. 369-371.
- 13 Ferdi Çiftçioğlu, *II. Abdülhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, Celal Bayar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2014, s. 83-86.
- 14 *İzmir Gazetesi*, S. 12, 8 Rebiülevvel 1314/17 Ağustos 1896, s. 3.
- 15 *İzmir Gazetesi*, S. 35, 22 Şaban 1314/26 Ocak 1897, s. 4.
- 16 Abdulkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazası'nda Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, s. 263-264. 1915 yılında Avrathısı dahilinde Losaz Köyü'nde görülen salgında 25 öğrenci hastalığa yakalanmıştır. *Balkanlar*, Nr. 193, 7 Cemaziyelevvel 1333/23 Mart 1915, s. 2.
- 17 Rengin Dramur, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Aşısı Uygulaması", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997*, C. 3, Ankara 2000, s. 172.
- 18 Nuran Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed. Said Öztürk, İstanbul 2010, s. 121.
- 19 Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, s. 29.

havalarda daha az rastlanmıştır.^[20] Çiçek hastalığı kişilere tükürük yoluyla, hasta kişilerin eşyalarının kullanılması suretiyle ya da sinekler vasıtasıyla bulaşmaktadır. Hastalıkta ölüm oranı %20-60 arasında olmakla birlikte bebekler ve beş yaş altı çocuklarda %80-100 arasında görülür. Hastalığı geçirmiş olanlarda körlüğe ve kötü yara izlerine rastlanır.^[21] Evliya Çelebi, seyahatnamesinin Unkapanı'nda doğuştan özürlü bir çocuktan bahsettiği bölümünde çocuğun dış görünüşünü tasvir ederken kaş ve kirpiklerinin geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle döküldüğünü belirtir. Seydi Ahmed Paşa'yı tasvir ettiği kısımda ise kendisini cesur, bahadır, dilaver olarak tanımlayıp dış görünüşünden övgü ile bahsettikten sonra tek kusurunu "mahbûbu'l-vech" olmadığı şeklinde açıklar. Ardından paşanın Mısır'da köle iken çiçek çıkardığını, üç ay kadar karanlık bir evde yatağa mahkum olarak kaldığını, çektiği ızdırap sebebiyle çiçek kabarcıklarını tırnaklarıyla kopardığını ve yüzünün çiçek izinden dolayı lekeli ve bozuk göründüğünü belirtmiştir.^[22] Türk halk ozanı Aşık Veysel, çiçek hastalığının izini taşıyan tanınmış simalara örnektir. 7 yaşında geçirmiş olduğu bu hastalık yüzünden sağ gözünü kaybetmiş, sol gözüne ise perde inmiştir.^[23] 1755 tarihli bir tıp kitabında 100 kişiden 95'inin çiçek hastalığına yakalandığı bunların da yedide birinin öldüğü belirtilmiştir. Hastalık yaş, cinsiyet veya sosyo-ekonomik durumdan bağımsız bir şekilde toplumun her kesimini etkilemiştir. Binlerce insanın ölümüne neden olan çiçek hastalığından toplumlar kadar hanedanlar da etkilenmiştir. Fransa Kralı XV. Louis, Japon İmparatoru Gokomyo, İngiltere Kraliçesi II. Mary, Rusya Kralı Çar II. Peter, Etiyopya Kralı Nagassi çiçek hastalığından ölmüşlerdir.^[24] Söz konusu hastalık Osmanlı hanedanında da görülmüş ve ölümlere neden olmuştur. I. Ahmet, III. Ahmet, Abdülmecid, I. Abdülhamit'in oğlu Şehzade Mehmet Nusret çiçek hastalığı geçirmiş, I. Abdülhamit'in kızı Fatma Sultan çiçekten ölmüştür.^[25]

Çiçek hastalığı ilk olarak Arap Doktor Harun tarafından tanımlanmıştır. Çiçekle ilgili ilk kitap yazar ise Mehmet bin Zekeriya Ebubekir Râzi (854-932)'dir.

-
- 20 Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2013, s. 49. Çiçek hastalığı ile karıştırılan, tıp literatüründe *cederi-i kazb* ismiyle anılan suçiçeği bulaşıcılığı, görüntüsü ve ortaya çıkış şekliyle tamamen farklı bir hastalıktır. Çiçek, tehlikeli ve her yaşta kişilerde görülebilirken suçiçeği, sadece çocuklarda görülür. Doktor Besim Ömer, *Çiçek Hastalığı ve Suçiçeği*, Kostantiniye 1310, s. 33-34.
- 21 Seda Özdemir, *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar*, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 29; Enis, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Woman: Hanımlara Mahsus Gazete (Newspaper for Ladies) (1895-1908)*, s. 425.
- 22 Mehmet Yaşar Ertaş-Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2011, s. 96.
- 23 Ruhi Kara-Arzu Tören, "Aşık Veysel'in Şiirlerinde Eğitim", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, 2011, s. 129.
- 24 Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, ss. 35-37; Mary Platt Parmele, *Kısa Fransa Tarihi Kabileden Üçüncü Cumhuriyet'e*, Çev. Yasin Öner, İstanbul 2021, s. 128.
- 25 Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, s. 50; Yıldırım, "Afetlerin Gölgesinde İstanbul", s. 121.

Râzi, 912-913 yıllarında yayınladığı *Kitabü'l-Cüderi ve'l-Hasbe*^[26] adlı kitabında, çiçek ve kızamık hastalığının farklı hastalıklar olduğunu ortaya koymuştur. Bu eser 1498-1848 yılları arasında Latince, Fransızca, İngilizce ve Almanca olarak kırk kez basılmıştır.^[27] İngiliz Doktor Thomas Sydenham, Razi'den 7 yüzyıl sonra çiçek ile kızamık hastalıklarının farkını açıkça ortaya koymuştur. Çiçek hastalığı Avrupa'da bulaşıcı hastalıklar üzerine ilk araştırmaların başlamasına neden olmuş ve 1546 yılında bu konuya ilişkin Girolamo Fracastoro'nun *De Contagione et Contagious Morbis* isimli eseri yayınlanmıştır.^[28] Osmanlı Devleti'nde ise çiçek hastalığıyla ilgili ilk tıbbi yayını *Çiçek Risalesi* adıyla 1801 yılında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi yazmıştır.^[29]

1. Aşılama Yöntemleri

Çiçek hastalığına karşı modern aşı bulunana kadar pek çok geleneksel metot uygulanmıştır. İlk uygulamaları doğuda başlayan ve çiçekleme denilen bu ilkel yöntemler zamanla değişikliklere uğrayarak Asya ve Kafkasya'da da uygulanmıştır. Kafkasya'da Çerkez, Gürcü gibi milletler esir ticaretiyle uğraştığından kızların çirkinleşip değer kaybetmemeleri için çiçekleme yöntemine fazlasıyla rağbet göstermişlerdir.^[30] Çiçekleme yöntemleri zaman içerisinde Asya ve Kafkasya üzerinden Anadolu'ya geçmiştir.^[31]

Çiçekleme metodu, modern aşının keşfine kadar insanlık için çok fayda sağlamıştır; fakat zararı da yok değildir. Özellikle çiçek mikrobu bazen tehlikeli boyutta enfekte edilebiliyordu. Bu yüzden aşı mayası alınacak kişinin hastalığının hangi evrede olduğunu doğru tespit etmek önemliydi. Aslında çiçekleme yaparken bir yandan da hastalık yayılmış oluyordu. Sadece aşılama için bile püstül döken kişinin irinlerine konan sinek veya hava ve tükürük yoluyla hastalık başkalarına bulaşabiliyordu. Bu yüzden modern aşı bulunduktan sonra çiçekleme gibi geleneksel yöntemler, salgına neden olduğu için yasaklanmıştır.^[32] Tüm zararlarına rağmen geleneksel yöntemler modern aşı bulunana kadar hastalığı önlemenin en etkili yolu olarak görülmüştür. Bu yöntemler farklı şekillerde uygulanabilmekteydi.

26 Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa 1982, s. 150.

27 Ümmügülüm Candeğer, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Ed. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, s. 96.

28 Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, s. 35.

29 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 78.

30 Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 125.

31 Burcu Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 10-11; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, s. 1332.

32 Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, s. 10-11.

Hafif çiçekli çocukların yanına sağlıklı çocukların yatırılması,^[33] çocukların burunlarından alınan cerahatli kabukların toz haline getirilip üflenmesi, çiçekli kişilere hasta gömleği giydirilmesi, çiçek kurtlarının ve cerahatinin deriyi çizerek sürülmesi gibi çeşitli korunma yöntemleri uygulanmıştır.^[34]

Çiçek aşısının 1630 yılı civarında İstanbul'da uygulandığı düşünülmektedir. 1697 tarihli bir mezar taşında yer alan *Aşılamacı zade Hekim Ali Çelebi* ibaresinden hareketle bu kişinin yaşam süresi de dikkate alınarak babasının 1630'lu yıllarda aşılama yaptığı düşünülmüştür. *Tarih-i Cevdet*'de çiçek aşısının ilk önce Anadolu Yörükleri tarafından yapıldığı, bir Yörük'ün İstanbul'a gelerek çocukları aşıladığı kaydedilmiştir.^[35] Nitekim Anadolu'dan gelen bir kişinin 1679'da İstanbul'da çocukları aşıladığı bilinmektedir.^[36] İstanbullu Doktor Emanuel Timonius ve İngiltere'nin İstanbul elçisi Edward Wortley Montagu'nun eşi Lady M. W. Montagu Türk usulü çiçek aşısının Avrupa'da tanıtılmasını sağlamışlardır.^[37] Lady Montagu, *Şark Mektupları* adlı eserinde Türklerin çiçek aşısı uygulamak suretiyle hastalığı önlediklerini bildirerek bu usulün İngiltere'de de uygulanmasını tavsiye etmiştir. Türk usulü çiçek aşısı denenerek zamanla bütün Avrupa ülkelerinde kullanılmaya başlanmıştır.^[38]

Lady M. W. Montagu 1 Nisan 1717 tarihli, arkadaşı Miss Sarah Chiswell'e gönderdiği mektubunda çiçek aşılama merasiminden bahsetmiştir. Buna göre aşılama için en elverişli zaman yaz sonu, sonbahar başı idi. Aile reisleri ailelerinde hastalığa yakalanmış kimse olup olmadığını belirledikten sonra on beş, on altı aileden oluşan gruplar açıcı kadınları çağırıyorlardı. Çiçek hastalığının mayası ceviz kabuklarının içerisinde muhafaza ediliyordu. Aşı yapılacak damar büyük bir iğne ile açılarak aşı buraya konulup, yara bağlanıyor ve üzeri bir ceviz kabuğu ile kapatılıyordu. Aynı işlem dört beş damara daha uygulanmaktaydı. Aşı iz bıraktığı için çoğunlukla vücudun kapalı yerleri tercih ediliyordu. Aşının etkisi yaklaşık sekiz gün sonra bir sıtma şeklinde ortaya çıkarak hastayı iki üç gün yatırıyor, ardından yüzlerinde yirmi otuz kadar sivilce çıkıyor ancak bunlar iz bırakmıyordu. Aşının açtığı yaralar hastalık sürecinde akıp zehrin atılmasını sağlıyor ve aşından kimse ölmüyordu.^[39]

Lady Montagu, tek oğlunu henüz üç aylıkken İstanbul'da İngiltere'den getir-

33 Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1320.

34 Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 2015, s. 125.

35 Çiftçioğlu, *II. Abdülhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, s. 81.

36 Candeğer, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", s. 97.

37 O.T. Hult, "Türkiye'de XVIII. Asrın Başında Çiçek Aşısı Tatbikine Dair", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Çev. Akdes Nimet Kurat, C. 4, S. 15, 1940, s. 97-98.

38 Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 125-126.

39 Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y, s. 66-67.

miş olduğu cerrah Metiland'a Türkiye'de öğrendiği usul ile aşılatmıştır. Metiland, İngiltere'ye dönünce bu aşı hakkında iki eser yazmışsa da pek ilgi uyandıramamıştır. Ancak sonraları Lady Montagu'nun İngiltere'deki kızını saray hekimlerinin huzurunda aşılatması büyük ses getirmiştir. Daha sonra İngiltere veliahdının hanımı da bir çocuğunu çiçek hastalığından kaybetmek tehlikesi ile karşılaşınca, Lady Montagu gibi bütün ailesini aşılatmak için kraldan izin istemiştir. Kral önce mahkumlar üzerinde aşığı denetip zararsız olduğunu anladıktan sonra torunlarına da yapılması için izin vermiştir. Sonraki yıllarda çok sayıda İngiliz bu yöntemle aşılanarak ölümden kurtulmuş ve bundan sonra aşı batıda giderek yaygınlaşmıştır. ^[40]

Bir başka aşılama merasiminde ise kurutulmuş ve fındık kabuğunda saklanmış çiçek cerahatleri gül suyu ile ıslatılıp, sürülebilir hale getirildikten sonra çocukların kollarında açılan çizige sürülürdü. Aşı yerindeki kan kurumaya başladığında gülsuyu ile ıslatılmış gül yaprağı, yaranın üzerine kapatılırdı. Merasimdeki kızlar ise yavrum gül olsun, gülleri bülbül olsun diye şarkı söylerlerdi. ^[41] Kollarındaki gül yaprağı soluncaya kadar banyo yapmaları, ekşi yemeleri ve çiçek koklamaları yasaktı. İşlemden bir müddet sonra çocuklarda 15-20 adet hafif çıban çıkar ve iz bırakmazdı. Aşılanan çocuklar, hasta bir kişinin yanına gitse bile çoğunlukla enfekte olmazlardı. Ancak aşı bir iki yıl sonra tekrar uygulanmalıydı. ^[42] Montagu, aşıcuların çoğunlukla kadınlardan oluştuğunu ve bunların gül, şebboy, sümbül, lale gibi çiçekleri yetiştiren kişiler olduğunu ifade etmiştir. Bu kadınlar aşıcı hatun, aşıcı kadın ya da çiçekçi hanım gibi isimlerle anılmaktaydı. ^[43]

Modern aşı, 1796 yılında Doktor Edward Jenner tarafından bulunmuştur. Bu aşı inekten alınan aşı mayasının insana aktarılması ve daha sonra insandan alınan aşı maddesinin başka insanlara enjekte edilmesi suretiyle gerçekleştirilmekteydi. ^[44] İnekten alınan maya ile yapılan aşılama sağlıklı bir yöntem olarak kabul edilmişse de bu aşılanmanın çocuklarda olumsuz etkilerinin görülmesi nedeniyle danadan alınan maya ile yapılan aşılama tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1801 yılından itibaren uygulanan bu yöntem 1810 yılında İtalyan Gabbiati tarafından geliştirilmiştir. 1811 yılında Şanizade Ataullah Efendi tarafından yerli aşı üretimi için ilk girişim yapılmış ancak sonuç alınamamıştır. 1850'li yıllarda danadan alınan maya ile insanları aşılama sistemi yerleşmeye başlamıştır. ^[45]

40 A. Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948, s. 27-28.

41 A. Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi Yıllığı II.*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 72.

42 Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, s. 12.

43 Ünver, *Tıp Tarihi Yıllığı II*, s. 71; Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, s. 13.

44 Kübra Benli, *Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)*, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 46-47; Dramur, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Aşısı Uygulaması", s. 170-171.

45 Nuray Yağcıoğlu, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 58.

2. Kurumsal Gelişmeler

Salgın hastalıklar karşısında düşünülen ilk önlem karantina uygulaması olmuştur. Tecrithanelerde bekleme süresi genellikle kırk gün olduğundan, İtalyanca kırk anlamına gelen quarante kelimesinden hareketle bu uygulamaya karantina denmiştir.^[46] Osmanlı Devleti'nde ilk karantina uygulaması 1831 yılındaki kolera salgını sırasında olmuştur^[47]. Salgın hastalıklarda görülen artış üzerine karantina teşkilatının kuruluş tarihi öne çekilmiş ve 1838'de teşkil edilmiştir.^[48]

1840 yılında ücretsiz aşı yapılmasına dair irade yayınlanmış, aşılama için nöbet yerleri kurulmuş, gezici hekimler görevlendirilmiştir. Çiçek hastalığı geçirmiş olan dönemin padişahı Sultan Abdülmecid, bu konuya hassasiyetle yaklaşmıştır. Rumeli gezisi sırasında yol boyunca çocuklar huzura getirilerek padişahın maiyetindeki doktorlar tarafından aşılanmışlardır.^[49] Anadolu'ya aşıcılar yollanmış, eyalet, sancak ve kazalardan getirilen öğrenciler Tıbbiyede aşıcı olarak yetiştirilmiş ve aşıcı muavini unvanı verilmiştir.^[50] 1846 yılında ise İstanbul'da aşı istasyonları açılmıştır.^[51]

1866 yılında İstanbul'da toplanan Kolera Konferansı'ndan sonra Kolera Nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe konmuştur. Bu tarihten sonra hijyen koşullarının iyileştirilebilmesi için yoğun çaba sarf edilmiş, 1890 yılında hazırlanan Dersaadet Tıbbiye Cemiyeti Raporunda İstanbul şehri için alınması tavsiye edilen hijyen önlemleri on dört maddede açıklanmıştır. Raporun iki maddesi çiçek hastaları ile ilgilidir. Buna göre çiçek hastaları için bir hastane olmalı ve herkese düzenli olarak aşı yapılmalıdır. Hastaların nakline mahsus araba ve sedyeler tahsis edilmeli, nakil sonrasında bunlar temizlenmeli veya yakılmalıdır.^[52] Salgın dönemlerinde hijyen konusu büyük önem taşıdığından tebhirhanelere ihtiyaç duyulmuştur. Tahaffuzhanelerin çoğunda tebhir (tütsüleme, etüvden geçirme) aletleri bulunmaktaydı. Nitekim dezenfeksiyon işlemleri önemli sağlık hizmetlerinden biriydi ve Osmanlılarda yaygın şekilde uygulanmaktaydı.^[53] Hastalık zuhur etmesi durumunda meskenlerde çeşitli önlemler alınmaktaydı. Örneğin salgın görülen evlere kimsenin girip çıkmasına izin verilmezdi. Evdeki masa örtüleri atılır, evi dezenfekte etmek için

46 Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleterin*, C. LVIII, S. 23, 1994, s. 329.

47 Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 463.

48 Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 334; Gülden Sarıyıldız, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 320.

49 *Ceride-i Havadis*, S. 282, 27 Cemaziyellevvel 1262 /23 Mayıs 1846, s. 2.

50 Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1334.

51 Yüksel, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Tirebolu'da Aşı Kampanyası (1863)", ss. 368-369; Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 6, S. 2, 2005, s. 154.

52 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, s. 87.

53 Sarıyıldız, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", s. 320-321.

kömür dolu bir mangal konularak üzerine ara sıra süpürge çalıları bırakılırdı. Eve getirilen her türlü yiyecek ve giyecek, temiz veya tuzlu su dolu bir teknede bekletilirdi. Salgından ölenlerin evleri ve bitişğinde bulunan haneler boşaltıldı, eşyaları yakılır ve buralar dezenfekte edilirdi.^[54]

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen tıp alanındaki düzenlemeler Sultan II. Abdülhamit devrinde geliştirilerek sürdürülmüştür. Hekimbaşı Mavroyani Paşa, sultana halkı kırıp geçiren salgın hastalıklar ve yol açtığı tehlikeler hakkında bir rapor sunmuştur.^[55] Devlet belli aralıklarla tekrar eden çiçek salgınlarını önlemek adına yoğun bir mücadele vermiş, Avrupadan aşı mayası getirtilmiştir. Ancak Avrupadan getirilen aşuların zamanında gelmemesi ve gelen aşuların ise ulaşması gereken bölgeye gidene kadar bozulması çiçek hastalığının artmasına sebep olmuştur. Hastalığın artışı durdurmak için yeni kurumların açılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda 1872 yılında İstanbul'da Aşı Enspektörlüğü,^[56] 1880'de İtalyan Doktor Giovanni Battista Violi tarafından Beyoğlu'nda özel bir aşı merkezi,^[57] 1892'de Telkikhane (Aşı Evi) ve farklı bölgelerde de telkikhane şubeleri açılmıştır.^[58]

Doktor Miralay Hüseyin Remzi Bey'in başkanlığındaki Aşı Enspektörlüğü'nün görevi aşı ihtiyacının belirlenmesi, aşı memurlarının tayini, Avrupadan aşı maddesinin ve aşı kalemlerinin getirilmesi konularında Cemiyet-i Tibbiye-i Mülkiye'yi bilgilendirmektir.^[59] Salgınla mücadelede en etkili yöntemin aşılama olması devletin bu hususta titiz davranmasını gerekli kılmıştır. 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin yerli aşı üretme girişimlerinin başarısız olması, Avrupadan maliyeti yüksek ve insan sağlığı için birtakım tehlikeleri olan kötü aşının alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum devletin yerli aşı üretebileceği bir aşı üretim merkezinin kurulması gerektiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Aşı üretim merkezinin kurulmasının yüksek maliyet gerektirmesi hasebiyle üretim için geçici bir laboratuvar arayışına girilmiş ve Mekteb-i Tibbiyede Tufeylat-ı Hayvaniye Ameliyathanesi'nde geçici aşı üretimi başlatılmıştır.^[60] Masrafları Tibbiye bütçesinden karşılanacak

54 Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 10.

55 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, s. 77.

56 Candeğer, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", s. 97.

57 Emre Karacaoğlu, "Telkikhâne-i Şâhâne'nin Kuruluş Sürecine Dâir", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 38, S. 65, 2019, s. 199-201.

58 Candeğer, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", s. 97; Nuri Yavuz-Abdullah Kara, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı ve Tedavi Yöntemlerine Dair Öneriler (Dr. Besim Ömer'e Göre)", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Ed. Burak Kocaoğlu, Ankara 2019, s. 607.

59 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet (Ş.D.) 2568/3*, 13 Cemaziyelahir 1308/24 Ocak 1891.

60 BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1975/80*, 4 Zilhicce 1309/30 Haziran 1892; BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 131/5618*, 1 Zilhicce 1309/27 Haziran 1892.

olan telkikhane 1892 yılında kurulmuş^[61], 1894'de ise özel binasına taşınmıştır.^[62] Telkikhhanede üretilen aşuların diğer bölgelere naklinde sorun yaşanmasından dolayı Erzincan, Manastır, Şam, Bağdat, Musul, Trablusgarp gibi yerlerde aşı üretim merkezinin şubeleri açılmıştır.^[63] Cumhuriyet'ten sonra İstanbul Telkikhhanesi adıyla hizmet veren Aşı Evi, 1934 yılında Ankara'ya taşınmış ve Ankara Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne bağlı Çiçek Aşısı Şubesi ismiyle faaliyetlerini sürdürmüştür.^[64] Bu kurum 1954 yılında kapatılmış, yerine Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü kurulmuştur.^[65]

3. Nizamnameler

19. yüzyılın ikinci yarısında çiçek hastalığının artması üzerine salgına karşı uygulanan aşılama nizamnamelerle yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede 1885, 1894, 1904, 1915 yıllarında olmak üzere dört aşı nizamnamesi yayınlanmıştır. Dokuz maddeden oluşan ilk nizamname aşağıdaki hususları ihtiva etmektedir.

-Umumi ve hususi mekteplerde bulunan tüm öğrencilerden aşısı tutmayanlar tekrar aşı olmak mecburiyetindedir. Bu mekteplere girmek isteyen çocuklar aşı olduklarına ve aşularının tuttuğuna dair şahadetname göstermek zorundadır.

-Aşı şahadetnameleri, aşı için görevlendirilen kişilerce İdare-i Tıbbiye-yi Mülkiyede düzenlenen matbu varakalara yazılarak aşılanan çocukların adına mühürlü veya imzalı şekilde verilecektir. Elinde matbu varaka bulunmayan tabiplerin normal kağıt üzerine yazacakları imzalı şahadetnameler de kabul edilecektir.

-İlk defa devlet hizmetine, medreselere, askeriye ve zaptiye gireceklerin aşılı olmaları zorunludur. Kura ve redif efradından silah altına alınanların ve zaptiye girenlerin aşılı olmayanları mensup oldukları taburun tabip veya cerrah tarafından aşılınıp ellerine şahadetname verilecektir.

-Mekteplerin nazır, müdür ve idareci muallimlerinden aşı şahadetnamesi bulunmayan öğrencileri mektebe kabul edenlere ceza kanununun 254. maddesi gereğince para cezası uygulanacaktır.

-Aşı işlemi Tıbbiye Mektebi içindeki muayenhanede, İstanbul ve bilad-ı selasedeki nöbet yerlerinde aşıyla görevlendirilenler tarafından ücretsiz olarak yapılacaktır. İhtiyaç halinde belediyeler tarafından geçici aşıcılar görevlendirilerek aşısız

61 BOA, *Babialı Evrak Odası (BEO)* 28/2047, 5 Zilhicce 1309/1 Temmuz 1892.

62 Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Korumucu Sağlık Uygulamaları", s. 1335.

63 BOA, *DH.MKT. 1105/77, 27 Rebiülevvel* 1326/29 Nisan 1908.

64 Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 129.

65 Sarıyıldız, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", s. 320.

olanları aşılayıp şehadetnamelerini ücretsiz olarak vereceklerdir. Taşrada aşılama işi memleket tabibi ve tabip bulunmayan yerlerde özel olarak tayin edilmiş aşıcılara havale edilmiştir. Aşılama için görevlendirilen tabip ve aşıcılara ihtiyaç duyulduka taze aşı kalemleri ve boş kalemler gönderilecektir.

-Şehadetnamelerde aşılananların isim, lakap ve numaraları ve aşılandıkları tarih yazılacaktır.

-İstanbul ve vilayetlerde nizamname hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığını teftiş etmekle İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye görevlendirilmiştir.

-Mülki ve askeri memurlardan nizamname hükümlerinin uygulamasına dikkat etmeyenler kanunen sorumlu tutulacaklardır.

-Nizamnamenin uygulanmasından Dahiliye Nezareti sorumludur.^[66]

Dokuz maddelik ilk nizamname hükümleri uygulanırken ihtiyaç dahilinde yeni eklemeler yapılarak 1894 yılında yeni bir nizamname çıkarılmıştır. Yirmi beş maddelik yeni nizamnamede ilk nizamnameden farklı maddeler yer almıştır. Buna göre hastalığın ortaya çıktığı hanelerde herkes vakit geçirmeden aşılanacak ve bölgedeki idareciler aşılama konusunda sorumlu tutulacaklardır. Aşılamanın yaygınlaşabilmesi için yeni doğan çocukların nüfus kayıtlarının yapılmasına ve çocukların altı ay içerisinde aşılanması hususuna önem verilmiştir. Aşılamanın ücretsiz yapılmasına vurgu yapılan nizamnamede aşının etkili olmaması durumunda ikinci kez yapılması, o da etkili olmaz ise üçüncü defa tekrarlanması zorunlu kılınmıştır. Aşı, beş yılda bir tekrarlanacaktır. Nizamnamede çocukların aşı sonrası takibine dair maddeler de yer almaktadır. Çocuklar aşılandıktan bir hafta sonra muayene edilecek ve aşıları tutmuş ise şehadetname verilecektir. Şehadetname koçanları mahalli idareler tarafından Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecek, bu yolla ne kadar kişinin aşılandığının ve aşılamayı yapanların kontrolünün sağlanması mümkün olacaktır. Merkeze aktarılan bu bilgiler istatistik defterlerinin oluşturulmasında kullanılacaktır. Ayrıca mahalli yönetimler farklı sebeplerle aşısız kalanların ve aşısız şekilde başka yerlerden gelenlerin isimlerini içeren bir defter düzenleyerek Tıbbiye Nezareti'ne göndereceklerdi. Aşı memurlarına çocuğunu aşılatmayanlara 150 kuruş para cezası verilecektir. Aşıcılara verilecek 400 kuruş maaş ve aşılamaya gidecekleri yerler için ödenecek harcırah o bölgenin belediye bütçesinden karşılanacaktır. Bölge idarecileri bölgelerindeki aşıcılara gerekli yardımı sağlamakla yükümlüydüler. Modern aşıyla birlikte çiçeğe yakalanmış kişilerden alınan çiçek irininin başka kimseye enjekte edilmesi yasaklanmıştır. Bu maddeye riayet etmeyenlerden 200 kuruştan 1.000 kuruşa kadar para cezası alınacaktır. Ayrıca bundan

66 BOA, *İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş.D.)* 76/4462, 15 Şaban 1302/30 Mayıs 1885.

dolayı bir sorun yaşanması halinde mahkemeye sevk edileceklerdir.^[67]

1894 tarihli nizamname ile aşılama konusunda istenilen sonuç alınamamış olmalı ki 1904 yılında yirmi sekiz maddelik yeni bir aşı nizamnamesi yayınlanmıştır. Bu nizamnamede daha öncekilerden farklı olarak mektepler dışında ticarethaneler ve fabrikalarda da aşılama zorunlu tutulmuştur. Şehadetnamesi olmayanlar veya şehadetname tarihi beş yılı geçenler bu toplu alanlara kabul edilmeyecektir. Bir önceki nizamnamede aşı memurlarının harcırah miktarı saat başına 5 kuruş olarak belirlenmişken, bu nizamnamede saat başına ödenen harcırah bedeli 7,5 kuruşa çıkartılmıştır. Mürur tezkiresi gereken her yerde aşı şehadetnamesi gösterilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Şehadetname tarihleri imam ve muhtarlar tarafından kontrol edilecek, şehadetnameyi görmeden işlem yapan görevlilere para cezası uygulanacaktır. Çocuklarını aşılatmayanlara verilecek para cezası bu nizamnamede ilk sefer için 1, ikinci sefer için 2 mecdiye olarak belirlenmiştir.^[68]

Osmanlı Devleti'nin çiçek hastalığıyla mücadelesi son döneme kadar devam etmiştir. I. Dünya Harbi yıllarında yeni bir aşı nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu nizamname, dokuz maddesi aşılacak kişiler, dokuz maddesi de aşı memurlarıyla ilgili olmak üzere on sekiz maddeden oluşmakta ve diğer nizamnamelerden farklı olarak aşağıdaki maddeleri içermektedir.

-Herkes 19 yaşına kadar üç defa aşılama zorundadır. Küçük çocukların aşılamaından ebeveynleri sorumludur.

-Birinci aşı çocukların doğumundan itibaren 6 ay zarfında, ikincisi 7, üçüncüsü ise 19 yaşına kadar yapılacaktır.

-Herhangi bir hastalıktan dolayı aşı yaptırmamış olanların mazeretlerini bildiren doktor raporu almaları ve bu raporda ne zaman aşı yaptırabilecekleri belirtilmelidir.

-Çiçek hastalığının ortaya çıktığı yerlerde hasta ile temaslı olan ya da hastalık görülen yerde bulunanlara üç defa aşılanmış olsalar bile tekrar aşılama yapılacak, üç sene önce aşısı tutmuş ve çiçek çıkarmış kişilere tekrar aşı uygulanmayacaktır.

-Aşılı ya da aşısız tüm muhacirlerin ilk geldikleri ya da meskun oldukları yerlerde aşılamaaları gerekmektedir.

-Aşılı ya da aşısız askeriye girecek herkes askeriyece aşılanacaktır.

67 BOA, *Sadaret Divan Mukavelenameler (A.DVN.MKL.)* 35/23, 17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894.

68 *Düster*, Birinci Tertib, C. 7, Ankara 1941, s. 1171-1175.

-Aşılı olmadıkları halde silah altına alınmış olan efrad-ı ihtiyatiyye, müstahfıza ve jandarma askeriye tarafından, polis sınıfına dahil olanlar ise hükümet veya belediye tabipleri tarafından aşılınıp ellerine şehadetname verilecektir.

-Halkı ücretsiz aşılama için şehir ve kasabalarda belediyeler tarafından aşı yerleri kurulacaktır. Belli zamanlarda ve bunların haricinde gerektiği vakitlerde şehir, kasaba ve köylere mahalli idarelerce aşı memurları görevlendirilecektir.

-Nüfus defterlerine kaydedilen yeni doğan çocukların ve resmi kaydı bulunmayanların nüfus idaresi tarafından her üç ayda bir olmak üzere kayıtları mahalli idarelere teslim edilecektir.

-Nizamnameye uygun hareket etmeyen aşıcılar görevden alınacak ve kendilerinden kaynaklı bir zarar meydana gelirse haklarında kanuni işlem yapılacaktır.

-Aşılanan çocukların aşı sonrası muayene süresi bir haftadan on güne çıkarılmıştır.

-Tabip, cerrah, eczacı ve ebeler aşı yapabileceklerdir.

-Aşılama fenni suretle hazırlanan aşı tüpleriyle yapılacaktır. İnsandan insana aşılama kesinlikle yasaktır.

-Nizamnameye aykırı hareket edenler ceza kanununun 99. maddesinin 3. zeyline uygun olarak cezalandırılacaklardır.

4.Salınlara Bakış ve Halkı Bilinçlendirme Çalışmaları

İlkçağlardan itibaren salgın hastalıkları Tanrı'nın lütfu ya da gazabı olarak görenlerin yanı sıra, salgınlara olağan üstü varlıkların sebep olduğunu düşünenler de vardır.^[69] Salgınlara karşı önlem almak Tanrı'ya karşı isyan olarak kabul edilmiştir.^[70] İbn-i Battuta, Afrika Müslümanları arasında salgınların nedeni olarak insanların günahlarının gösterildiğini, Avrupada Yahudilerin günah keçisi haline getirildiğini belirtir. Salgınların insanlığın işlediği suç ve günahlar nedeniyle ilahi bir ceza olduğu inancı hemen hemen bütün dinlerin ortak kabulüdür. Avrupa ülkelerinde büyük veba salgını nedeniyle şeytan, cadılar, büyücüler, hortlaklar, Yahudiler suçlanmış, bazı tarikat mensupları günahları nedeniyle kendilerini kırbaçlayarak cezalandırmışlardır. Kiliselerin ve hekimlerin çaresiz kaldığı zamanlarda

69 İrfan Polat, "Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklara Özel Sayı, 2020, s. 189.

70 Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1320.

halk, din adamlarına ve birtakım tılsımlı araçlara sığınmıştır.^[71] Çiçek hastalığının yaydığı korku bazı dinlerin yayılmasına yardımcı olmuştur. Yüzleri çiçek bozuğu olan çok sayıda kadın ve kızın Hıristiyanlığa yöneldiği ve ibadet yerlerine kapandıkları bilinmektedir.^[72]

Osmanlı Devleti'nde salgın süreçlerinde kader anlayışı halkın salgına karşı tutumunu, dolayısıyla alınacak önlemlere yaklaşımını etkilemiştir. Örneğin karantina uygulaması bazı yerlerde tepkiyle karşılanmış, halkı ikna etmek için karantinanın caiz olduğuna dair Şeyhülislam Mekkizade Asım Efendi'den fetva alınmıştır.^[73] Karantina uygulamasına karşı mevcut önyargıyı kırmak için Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve Cezayirli Hamdan Efendi tarafından risaleler kaleme alınmış ve ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ayrıca Takvim-i Vekayi'de karantinanın faydalarına dair yazılar yayınlanmıştır. Karantinahanelere gayrimüslim doktorların atanması, bunlardan bazılarının toplumun manevi değerlerini dikkate almaması ve insanların bu doktorların verdiği ilaçlara kuşkuyla bakması hastalıklarla mücadeleyi güçleştirmiştir. Karantinaya karşı gösterilen tepkinin benzerini aşı konusunda da görmek mümkündür. Çiçek aşısının zararlı olduğu inancı aşılamanın yaygınlaşmasını zorlaştırmıştır. Örneğin Erzurum'da halkın aşıya karşı güvensizliği aşılama konusunda sorun yaratmış, bunun üzerine görevlendirilen aşıcuların yanına güvenlik güçleri verilerek aşı yaptırılmıştır. Ayrıca aşının faydasına dair Erzurum vilayet gazetesinde bir yazı yayınlanmıştır.^[74] Benzer çalışmalar İzmir'de belediye tarafından yürütülmüş, çocuklarını aşılatmayan anne babaların bu öldürücü hastalığa karşı çocuklarını aşılatmaları için duyurular yapılmıştır.^[75] Hastalığın dışarı kaynaklı olduğundan dolayı gelip geçeceği, buna hekimlerin bir şey yapamayacağı düşüncesi hastalıkla mücadeleyi zorlaştırmıştır.^[76]

Salgınlar karşısında bir taraftan halk bilinçlendirilmeye çalışılırken diğer taraftan salgınla mücadele edenleri teşvik etmek için taltif etme yoluna gidilmiştir. Rumeli'de görevlendirilen Cerrah Mehmet Tevfik ve Osman Efendiler için 1858 yılında aşılama konusunda gösterdikleri gayretleri dolayısıyla Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekayi gazetelerinde teşekkür ilanı verilmiştir. 1855'te Fransız Marga Gazetesine, çiçek aşısı hakkında bir kitap yayınlaması ve bir nüshasını İstanbul'a göndermesinden dolayı teşekkür mektubu gönderilmiştir.^[77] 1880 yılında Beyoğlu'nda

71 Ömer Karaoğlu, "Salgınların İktisat Tarihi", *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri*, Ed. Dilek Demirbaş, Veynel Bozkurt ve Sayım Yorğun, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020, s. 17.

72 Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, s. 42.

73 Sarıyıldız, "Karantina", s. 464.

74 Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, s. 23, 131.

75 *İzmir Gazetesi*, S. 9, 16 Safer 1314 /27 Temmuz 1896, s. 4.

76 Enis, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Woman: Hanımlara Mahsus Gazete (Newspaper for Ladies) (1895-1908)*, s. 425.

77 Haldun Eroğlu-Güven Dinç-Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Millî Folklor*, C. 13, S. 101, 2014, s. 205-206.

İtalyan hekim Giovanni Battista Violi, açtığı özel aşı üretim merkezinde fakir çocuklara ücretsiz aşı dağıtmasından dolayı Osmanlı Nişanı ile ödüllendirilmiştir.^[78] Şubat 1900'de Mersin'de aşı memuru Onik Efendi'nin taltif edilmesi teklif edilmiş, Tarsus'ta aşı memuru Hasan Fuad Efendi'nin maaşına Temmuz 1898'de zam yapılmıştır.^[79]

SONUÇ

İlkçağlardan itibaren dünyayı derinden sarsan salgınların en tehlikelilerinden biri çiçek hastalığıdır. Toplumlar ve devletler üzerinde yarattığı tahribatın yanı sıra bazı uygarlıkların yok olmasında etkisi görülen bu hastalık, çeşitli dönemlerde Osmanlı coğrafyasında da kendini göstermiş ve büyük kayıplara neden olmuştur. Başlarda çiçek salgınına karşı geleneksel yöntemlerle mücadele eden Osmanlı yönetimi içinde bulunduğu bütün olumsuz şartlara rağmen maddi ve manevi kayıplara neden olan salgınlarla mücadele konusunda hassasiyet göstermiştir. 19. yüzyılda sağlık alanında yapılan düzenlemelerle birlikte hastalıkla mücadele için gereken kurumsal yapı oluşturulmuş, mücadelenin en etkili yolu olarak görülen aşılama ve hijyen hususuna büyük önem verilmiştir. Çıkarılan nizamnamelerle hukuki alt yapı oluşturularak aşılama yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Salgınlar ve bunlara karşı alınan önlemler insanların sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz etkilediğinden alınan kararlar zaman zaman tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle ekonomik kayba uğrama endişesi bazı bölgelerde hastalığın gizlenmesine neden olmuştur. Hastalıklara karşı mevcut olan önyargı ve kaderci bakış açısı da hastalıkla mücadeleyi zorlaştırmıştır. Devlet yöneticileri bu olumsuz tutumu ve ön yargıyı gazete ve risaleler yayınlarak kırmaya ve halkı bilinçlendirilmeye çalışmıştır.

KAYNAKLAR

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiali Evrak Odası (BEO)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.)
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)
İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.)
Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.)
Plan, Proje ve Krokiler (PLK.p.)
Sadaret Divan Mukavelenameler (A.DVN.MKL.)
Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

78 Karacaoğlu, "Telkihâne-i Şâhâne'nin Kuruluş Sürecine Dâir", s. 3-5.

79 Sanköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, s. 277, 313.

2. Süreli Yayınlar

2.1. *Düstur*

Düstur, Birinci Tertib, C. 7, Ankara 1941.

2.2. Gazeteler

Balkanlar
Basiret Gazetesi
Ceride-i Havadis
İzmir Gazetesi
Sabah

3. Matbu ve Araştırma Eserler-Makaleler

- AĞIR, Sevda, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- AKTAŞ, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 2015.
- BENLİ, Kübra, *Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)*, Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.
- CANDEĞER, Ümmügülüm, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Çiçek Hastalığı (1923-1960)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Ed. Şükran Köse-Fevzi Çakmak-Ahmet Çağrı Büke-Eren Akçişek, Gece Kitaplığı, Ankara 2020, ss. 95-106.
- ÇİPA, H. Erdem, "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, S. 22, Ekim 1995, ss. 18-22.
- ÇİFTÇİOĞLU, Ferdi, *II. Abdülhamid Dönemi İzmir'de Salgın Hastalıklar*, Celal Bayar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2014.
- DEMİRHAN, Ayşegül, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa 1982.
- Doktor Besim Ömer, *Çiçek Hastalığı ve Suçiçeği*, Kostantiniye 1310.
- DRAMUR, Rengin, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Aşısı Uygulaması", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997*, C. 3, Ankara 2000, ss. 169-179.
- ENİS, Ayşe Zeren, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Woman: Hanımlara Mahsus Gazete (Newspaper for Ladies) (1895-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- EROĞLU, Haldun-DİNÇ, Güven-ŞİMŞEK, Fatma, "Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Millî Folklor*, C. 13, S. 101, 2014, ss. 193-209.
- ERTAŞ, Mehmet Yaşar-EĞNİM, Kağan, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, 2011, ss. 83-108.
- GÜL, Abdulkadir, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazası'nda Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, ss. 239-270.
- HULT, O.T., "Türkiye'de XVIII. Asrın Başında Çiçek Aşısı Tatbikine Dair", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, Çev. Akdes Nimet Kurat, C. 4, S. 15, 1940, ss. 97-102.
- KARA, Ruhi-TÖREN, Arzu, "Aşık Veysel'in Şiirlerinde Eğitim", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 46, 2011, ss. 127-143.
- KARACAOĞLU, Emre, "Telkîhâne-in Şâhâne'nin Kuruluş Sürecine Dair", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 38, S. 65, 2019, ss. 197-250.
- KARAIMAMOĞLU, Tolgahan, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, Selenge, İstanbul 2021.
- KARAOĞLU, Ömer, "Salgınların İktisat Tarihi", *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri*, Ed. Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt ve Sayım Yorğun, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020, ss. 1-24.
- Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- MERCAN, Burcu, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi,

- Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2017.
- NIKİFORUK, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- ÖZDEMİR, Seda, *XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar*, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- PARMELE, Mary Platt, *Kısa Fransa Tarihi Kabileden Üçüncü Cumhuriyet'e*, Çev. Yasin Öner, İstanbul 2021.
- POLAT, İrfan, "Yakut ve Yukagirlerin Geleneksel Dünya Görüşünde Salgın Hastalıklarla İlgili Anlatı, İnanış ve Uygulamalar", *Van Yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde Salgın Hastalıklar*, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020, ss. 189-207.
- SAKAOĞLU, Necdet, "Osmanlı'da Salgınlar", *Toplumsal Tarih*, S. 22, Ekim 1995, ss. 23-25.
- SARIYILDIZ, Gülden, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, C. LVIII, S. 222, 1994, ss. 329-376.
- SARIYILDIZ, Gülden, "Karantina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 463-465.
- SARIYILDIZ, Gülden, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 319-321.
- TURHAN SARIKÖSE, Selma, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya 2013.
- ÜNVER, A. Süheyl, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948.
- ÜNVER, A. Süheyl, *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.
- YAĞCIOĞLU, Nuray, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- YAVUZ, Nuri-KARA, Abdullah, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı ve Tedavi Yöntemlerine Dair Öneriler (Dr. Besim Ömer'e Göre)", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Ed. Burak Kocaoğlu, Ankara 2019, ss. 601-610.
- YILDIRIM, Nuran, "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed. Said Öztürk, İstanbul 2010, ss. 109-184.
- YILDIRIM, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1985, ss. 1320-1338.
- YILDIRIM, Nuran, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 6, S. 2, 2005, ss. 151-182.
- YÜKSEL, Ayhan, "Doğu Karadeniz'de Çiçek Salgını ve Tirebolu'da Aşı Kampanyası (1863)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu 09-11 Ekim 2008 Bildiriler*, C. 1, Ankara 2009, ss. 367-390.

4. Elektronik Kaynaklar

<https://bilimveutopya.com.tr/turklerde-cicek-asisi>, Erişim Tarihi: 03.11.2021

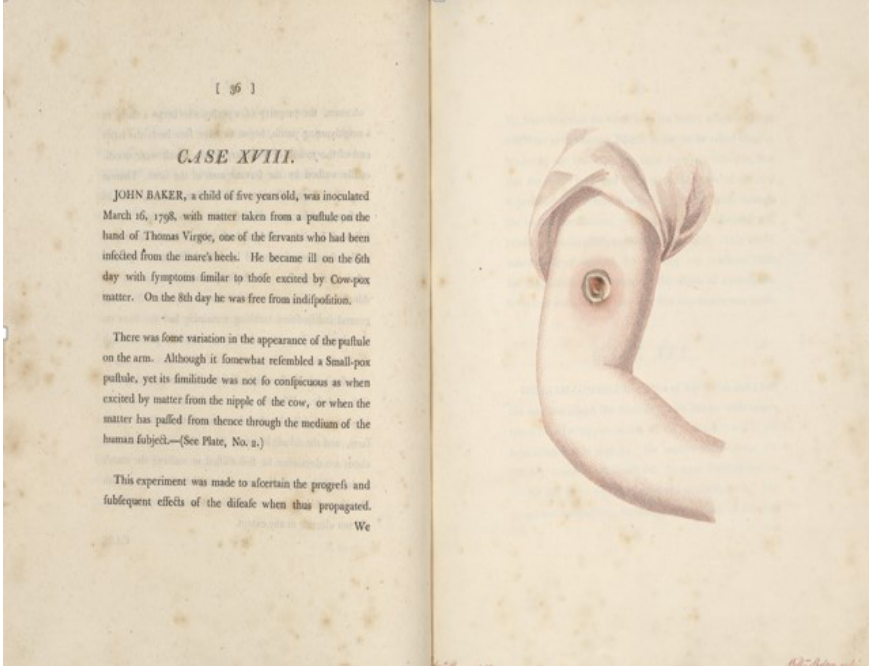
EKLER

Ek 1. Çiçek Hastasının Hastayken (sol taraf) ve Hastalık Sonrası (sağ taraf) Görünüşü.

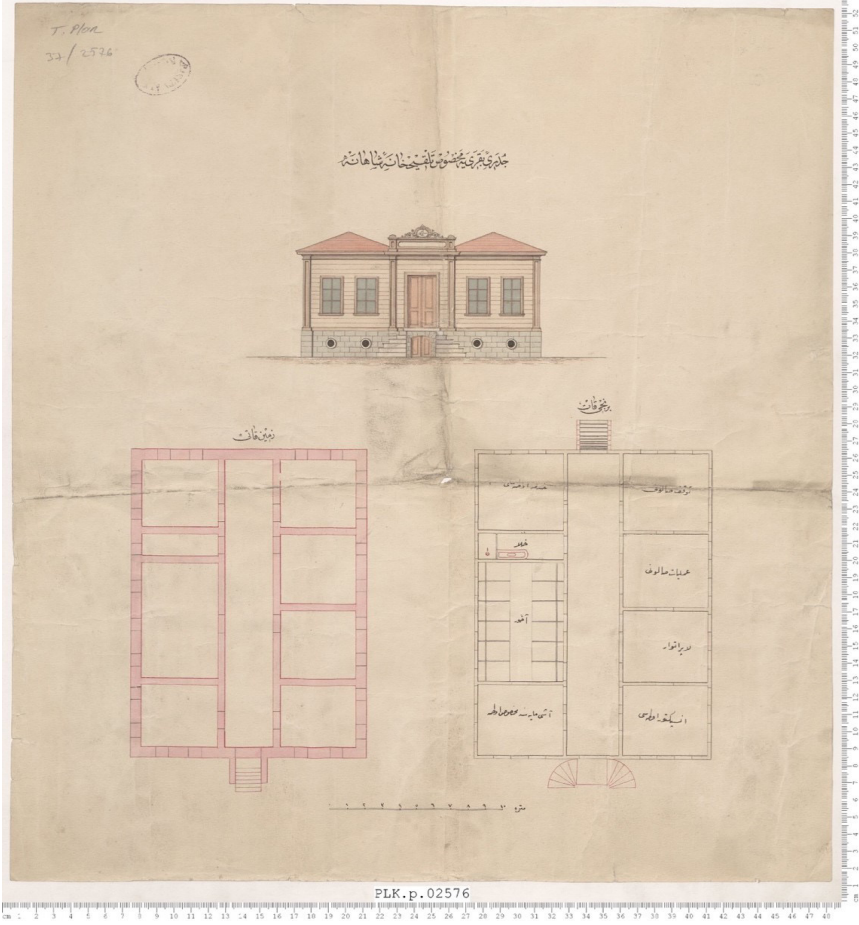
(<https://bilimveutopya.com.tr/turklerde-cicek-asisi>, Erişim Tarihi, 03.11.2021)

Ek 2. Çiçek Aşısı Uygulaması (Edward Jenner'in Inguify into the Causes and Effects of the Varioiae Vaccinae Kitabı)

(<https://bilimveutopya.com.tr/turklerde-cicek-asisi>, Erişim Tarihi: 03.11.2021)

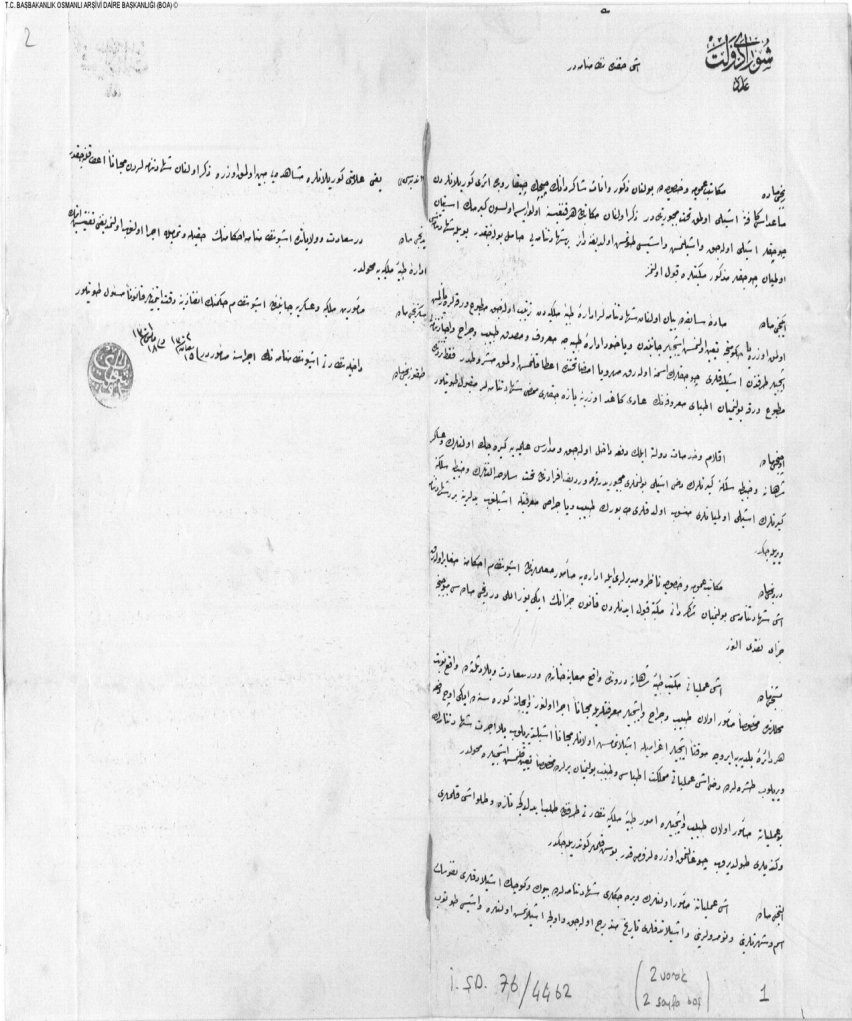
Ek 3. Cederi-i Bakariye Mahsus Telkikhane-i Şahane Planı

(BOA., PLK. p. 2576.)

Ek 4. Aşş Nizamnamesi (1885)

T.C. BABANLIK OSMLUK İŞİ DİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

İ.Ş.D.00076

(BOA. İ.Ş.D. 76/4462, 15 Şaban 1302/30 Mayıs 1885)

